

ՄՐՐԿԱԾՈՒՓ ՕՐԵՐ

(ՀԱՏՎԱԾ «ԱՐՑԱՌԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀ» ԳՐԶԻԾ)

Դեռևս 1919 թ. դեկտեմբերին Հարաստանի Հանրապետությունը Դրոյին նշանակել էր Ջանգեզուրի ու Արցախի ընդհանուր հրամանատար: Եվ բավականին ուշ, փետրվարին, Արցախում լուրեր էին պատվում, թե ահա ուր որ է Դրոն է գալու իր պատժիչ զորախմբով, որպեսզի Շուշուց դուրս բջի Սույասանովին ու նրա դահիճներին և մեկընդմիջտ հայոց իշխանությունը հաստատի ամբողջ մարզում: Սակայն Դրոն Արցախ մտավ միայն ապրիլի 13-ին, թե՛ 17-ին², երբ արդեն կործանված էր Շուշվա հայկական մասը, ընկել էր Ասկերանը, և լեռնաստանի անկում գինվորությունը, հին օրերի սովորությամբ, ամրացել էր ավանդական բերդամրոցներում ու ժայռակողերին կպած ավաններում և սպասում էր առավել ահավոր փորձություններին:

Դրոն իր հետ բերել էր մի փոքրիկ զորաջոկատ: Սակայն դա էլ բավական էր, մանավանդ հրամանատարի հմուտ ու անվեհեր վրիժառու անունը, որպեսզի Արցախը վերստին փարի փոքր-ինչ սասանված իր հավատին:

Հայաստանի Հանրապետության բարձրաստիճան ներկայացուցիչն ուներ ամենապատասխանատու լիազորություններ և ճակատագրական մի ծրագիր՝ վերականգնել և ամրապնդել Արցախի իշխանությունը, մարզը վերջնականապես միացնել մայր Հայաստանին: Եվ դրա համար բերվել էր մի կյոթ գումարի դրամ՝ հանրապետության շնչերով:

Փայտատակել էր հայի «հետի խելքը», բայց շահ տուչ չէր: 2Է՝ որ Ռուսաստանի հեղափոխական բանակն արդեն Ադրբեջանի դռներն էր ձեռում և տոնական շքերթով քայլելու էր դեպի հարավ Գանձակ ու Արցախ:

Դրոն նստավայր դարձրեց Վարանդայի Ղարաբուլախ գյուղը և մի քանի օրում հեռախոսային կանոնավոր կապ ստեղծել տվեց գավառների ու Գորիսի միջև, հանգամանորեն ծանոթացավ շրջաններին ու ռազմագիտական նրանց հնարավորություններին:

Դրոյի ետևից էլ եկավ Նժդեհ-Փարեզին Հարությունյանը և, անցնելով Դիզակ, այնտեղ ոտքի հանեց բոլոր կարող ուժերը:

Նժդեհը՝ աստվածընտիր այդ զորականն ու հայրենասերը, մի քանի օրվա ընթացքում Դիզակը դարձրեց լայնածիր զորական, գտավ-ճանաչեց գավառի հմուտ զինվորականներին և իր տեղապահը դարձրեց նրանցից մեկին՝ տունեցի Թևան Ստեփանյանին, որը հետագա տարիներին լինելու էր ադրբեջանական-չեկիստական հրոսակախմբերի հոգեւոր, Դիզակի հայության անձնագրի պաշտպանը:

Առաջնահերթ խնդիր էր մարզի իշխանության ըստեղծումը, և Դրոն առաջին իսկ օրերին կազմակերպեց Արցախի վարիչների խորհուրդը՝ Արսեն Շահնազարյանի նախագահությամբ: Խորհրդի անդամներն էին նախորդ երկու տարիներին ղեկավարության փորձ ձեռք բերած Ա. Ավետիսյանը (ներքին գործոց վարիչ), Բժիշկ Տեր-Գրիգորյանը (առողջապահության), Գր. Ղարաբաղյանը (լուսավորության), Խ. Մելքունյանը (պարենավորման), Լ. Թումյանը (գաղթականական գործերի), Արշ. Քամայանը (գյուղատնտեսության), Հայաստանի Հանրապետության լիազոր Ա. Միրզայեյանը (քաղաքացիական ու զինվորական գործերի միջև կապն ապահովող)³:

Շուշեցի գաղթականներն սփռված էին հիմնականում Վարանդայի ու Դիզակի քնակավայրերում: Նրանց վերաբերող հարցերը Դրոյի կարգադրությամբ դարձան գավառական վարչությունների ուշադրության կենտրոնը:

Վարանդայում ու Դիզակում նոր զորահավաք աբին, և ամենակարճ ժամանակում զենքի տակ դրվեցին շուրջ երեք հազար երիտասարդներ: Նրանց համար զենք ու ձի էին հայթայթում Երևանից բերված շնչերով: Դրոյի կարգադրությունն էր, որպեսզի Արցախի տանջահար գյուղացուն այլևս ոչ ոք չնեղի զորքի համար զինամթերք ու պարեն հայթայթելիս:

Դիզակում ու Վարանդայում շատ շուտով գործերը կանոնավոր հունի մեջ էին մտել: Մնում էին Խաչենը, Զրաբերդն ու Գյուլիստանը: Այդ կողմերն էլ ապրիլի 24-ին գործուղվեցին երկու քարձրաստիճան գինվորականներ (փոխգնդապետներ)՝ Զ. Մեսյանն ու Գ. Ղարաբաղյանը, որոնք Դրոյից առաջ էին ժամանել Արցախ և մասնակցել էին նախորդ ճակատամարտերին:

Ապրիլի 25-ին Թաղավարդ գյուղում տեղի ունեցավ Արցախի գյուղացիական 9-րդ համագումարը, որի պատգամավորներն էին հիմնականում Վարանդայի ու Դիզակի ներկայացուցիչները, քանի որ հյուսիսային գավառներում խառնակ դրություն էր, և նրանց պատգամավորներն էլ Մարտակերտում պիտի հավաքվեին՝ բննելու միևնույն օրակարգի հարցերը:

Համագումարի Թաղավարդի նիստը երեք հարց ունեւր. մարզի վարիչների խորհրդի հաստատումը, ռազմական վիճակը կարգավորելու միջոցառումների մշա-

կումը, ապա վերջինը՝ «Ռոշել Ղարաբաղի քաղաքական դիրքը հանդեպ Հայաստանի և ընտրել ներկայացուցիչներ Անդրկովկասյան խորհրդածողովի առջև Ղարաբաղի դատը պաշտպանելու համար»⁴:

Պատգամավորները միաձայն ու միահամուտ էին իրենց վճիռներում և ընդունեցին համապատասխան որոշումներ:

Համագումարի մարտակերտյան մասը տեղի ունեցավ ապրիլի 29-ին (62 պատգամավորներ ներկայացնում էին Խաչենի, Զրաբերդի ու Գյուլիստանի 70 գյուղերը):

Անդրկովկասյան հանրապետությունների թրիլիսյան խորհրդածողովի պատվիրակներ ընտրելուց հետո քըննության դրվեց օրակարգի հիմնական հարցը՝ «Համագումարը Հայաստանի և Ադրբեջանի հանրապետություններից որի՞ օրինատացիան է ընդունում»: Եվ կարճ ու կտրական ելույթներից հետո «Համագումարը որոշեց ընդունել Հայաստանի Հանրապետության օրինատացիան և ոչ մի դեպքում ու (ոչ մի) պայմանով չենթարկվել Ադրբեջանի խան-բեկական կառավարությանը»⁵: Այնուհետև որոշման մեջ շարադրվում են 7-րդ համագումարից հետո Ադրբեջանի կառավարության ու նրա դրածո Սույասանովի կողմից իրականացված շագվաթիվ այն «աղաղակող փաստերը, որոնք հիմք են ծառայում անընդունելի համարելու Ադրբեջանի հակաժողովրդական-հակահայկական տիրապետությունը Ղարաբաղի հայ ժողովրդի վրա» (անուն առ անուն հիշվում են երեք գավառների այն 32 գյուղերը, որոնցում կործանվել էին 4266 տներ, ի բաց առյալ սպանությունները, կողոպուտը և մնացած վայրագությունները)⁶:

Արձանագրությունն ստորագրել են բոլոր պատգամավորները, նախագահ Ա. Վերդյանն ու քարտուղար Լ. Երիցյանը:

Եվ այսպես. արցախահայության 9-րդ (երկնյուղ) համագումարը ևս նախորդներին հատուկ վճռականությամբ մերժում ու դատապարտում էր ադրբեջանական ամեն մի հավակնություն հայկական Արցախի՝ հայոց քաջության ու անկախության այդ ավանդական ցուցարանի վրա, արտահայտում իր անսասան կամքն ու վճիռը լինելու մեր մայր ժողովրդի հետ, նրա պետության կազմում... Եվ մի՞թե պիտի գտնվեր արդարության կամ օրինապահության որդեգրված որևէ պետություն, խիղճ ու քանակություն ունեցող որևէ մարդ, որ չհասկանար այս վճիռը, շընդուներ կամ չպաշտպաներ այդքան պարզ ու այդքան համամարդկային մի իրավունք:

Համագումարում Անդրկովկասյան խորհրդածողովի պատվիրակներ ընտրելը, իհատկե, ձևական նշանակություն ունեցավ, քանի որ խորհրդածողովն սկսվել էր ավելի քան երկու շաբաթ առաջ: Թիֆլիս էին հավաքվել պատվիրակներ, որոնք ներկայացնում էին երեք հանրապետությունների՝ տարբեր ուղղություններով իրարից հեռու փախչող շահերն ու խնդիրները: Դաշնակից տերությունների դիվանագետների հորդորներով նրանք պիտի վերջ տային ազգամիջյան կոտորածներին, ստեղծեին կայուն խաղաղություն: Հանձնաժողովներ էին կազմվում, որոշումներ ու վճիռներ էին հանվում, նույնիսկ խոսք էր գնում երեքի տնտեսական համագործակցության, Անդրկովկասի, այսպես կոչված, կոնֆեդերացիա ստեղծելու հեռավարների մասին: Սակայն այդ բոլորը նման էր երգիծական ներկայացման, որովհետև խորհրդածողովին ներկա ոչ մեկը չէր հավատում, թե սալը տեղից պիտի շարժվի:

Նույնիսկ արցախյան ջարդերի հարցը քննելու կոչված հանձնաժողովը, որ իր պարտքը համարեց Արցախ հասնելուց առաջ Բաքու ներկայանալ և հանձնարարականներ ստանալ Ադրբեջանի կառավարությունից, գավառում ոտք դրեց ապրիլի 20-ից հետո: Եվ այստեղ էլ գործի անցավ «չոր ծեծելով»։ Երկար-քարակ վիճում էին՝ նախ Շուշիի կոտորածի մանրամասները քննել, թե՛ Ջանգեզուրի, կամ քննությունների արդյունքները որտեղ և ինչպես պիտի ի մի բերվեն⁷:

Եվ մինչդեռ այս պարսպ, հենց սկզբից նեթ ձախողումի դատապարտված գործընթացը ձգվում էր, Անդրկովկասի վրա եկավ բոլշևիկյան պոտոր հեղեղը և միանգամից իրար խառնեց տեղական բոլոր հաշիվները:

Ապրիլի 26-ին հյուսիսից հաղթականորեն Անդրկովկաս խուժած 11-րդ կարմիր բանակի սպանակալի տակ ստեղծվեց Ադրբեջանի ժամանակավոր հեղկոմ, որն էլ 28-ին իր երկիրը հուչակեց խորհրդային: Կայծակնային արագությամբ խորհրդայնացան, բոլշևիկական կազմակերպություններն ու նրանց պարագլուխները: Մուսավաթական կառավարությունը միանգամից մաշկափոխ եղավ և ապրիլի 28-ին արևելու ելավ իրև Ադրբեջանի խորհրդային սոցիալիստական իշխանություն: Նույն մաշկափոխություն-օւնափոխությունը կատարվեց նաև Շուշիում. մուսավաթական հայակեր Սույասանովը մի գիշերում դարձավ բոլշևիկ, ապրիլի 29-ին իր ավագակախումբը հայտարարեց Ղարաբաղի հեղկոմ, ինքն էլ՝ այդ հեղկոմի նախագահ:

Որ կատարվածը միայն մաշկափոխություն կազուսափոխություն էր, իսկ էությունը նույնն էր մնում, կարելի է որոշել Արցախի ու Ջանգեզուրի հանդեպ ցուցաբերած նվաճողական կրքից: Ապրիլի 29-ին, Ադրբեջանի խորհրդայնացման հաջորդ իսկ օրը, նորաթուխ կառավարության անունից Հայաստանի Հանրապետությանը վերջնագիր հեռագրվեց, որի մեջ ամօարտական հետևյալ սպառնալիքն էր հնչում. «Ադրբեջանի խորհրդային հանրապետության քանվորագյուղացիական կառավարությունը, հանձին հեղափոխական կոմիտեի, պահանջում է. նախ՝ ձեր զորքերից մարքել Ղարաբաղի ու Ջանգեզուրի հողամասերը, երկրորդ՝ քաշվել դեպի ձեր սահմանները, երրորդ՝ դադարեցնել ազգամիջյան կոտորածը: Հսկատակ դեպքում Ադրբեջանական Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետության հեղափոխական կոմիտեն իրեն կհամարի պատերազմական դրության մեջ Հայաստանի Հանրապետության հետ: Վերջնագրի պատասխանի համար տրվում է երեք օր ժամանակ: Ադրբեջանի խորհրդային հանրապետության արտաքին գործերի մինիստր Հուսեյնով»⁸:

Որ Ադրբեջանի խորհրդային կառավարությունը մուսավաթականից ուղղակի ժառանգություն էր ստացել անասնական մոլուցքը Ջանգեզուրն ու Արցախը բռնագրավելու, դա պարզ էր ու հասկանալի: Բայց նաև նրա անտակ վա՛րքը: Այդ արցախահայության և հատկապես Շուշվա կոտորածների հեղինակներն էին հայոց կառավարության վրա մտա թափ տալիս՝ «դադարեցնել ազգամիջյան կոտորածը»:

(Շարունակելի)

1 Ս. Վրացյան, Հայաստանի Հանրապետությունը, էջ 371:
 2 Ս. Վրացյան, էջ 373՝ 13-ին, «Հայրենիք», 1923 Ն 12, էջ 123՝ 17-ին,
 3 «Հայրենիք», հոլիս տեղը, էջ 123,
 4 Անդ, էջ 124,
 5 ԶԳԳԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 563, ք. 191,
 6 Անդ, քք. 191—192,
 7 Այս խորհրդածողովի մանրամասները տես Ս. Վրացյան, էջ 373—377, «Հայրենիք», 1923, Ն 12, էջ 124—125,
 8 Ս. Վրացյան, էջ 377: